

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 40 (2019)

Δελτίον ΧΑΕ 40 (2019), Περίοδος Δ'

Σταμάτιος Τ. Χονδρογιάννης, Το Βυζάντιο στον κόσμο. Η καλλιτεχνική, πολιτιστική και ιδεολογική κληρονομιά από τον 19ο έως τον 21ο αιώνα.

Θανάσης ΣΕΜΟΓΛΟΥ (Thanasis SEMOGLOU)

doi: [10.12681/dchae.21982](https://doi.org/10.12681/dchae.21982)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΕΜΟΓΛΟΥ (Thanasis SEMOGLOU) Θ. (2019). Σταμάτιος Τ. Χονδρογιάννης, Το Βυζάντιο στον κόσμο. Η καλλιτεχνική, πολιτιστική και ιδεολογική κληρονομιά από τον 19ο έως τον 21ο αιώνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 40, 444–447. <https://doi.org/10.12681/dchae.21982>

Stamatios T. Chondrogiannis, *Byzantium in the World. Artistic, Cultural & Ideological Legacy from the 19th to the 21st century* (Ποικίλα αριθ. 15), Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2017, 352 σελ., 375 εικόνες, περίληψη στα ελληνικά, βιβλιογραφία, ευρετήρια. ISBN: 978-960-7856-57-9.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ *Byzantium in the World, Artistic, Cultural & Ideological Legacy from the 19th to the 21st century* (Το Βυζάντιο στον κόσμο. Η καλλιτεχνική, πολιτισμική και ιδεολογική κληρονομιά από τον 19ο έως τον 21ο αιώνα) αποτελεί μία από τις σημαντικότερες και πρωτοπόρες έρευνες για την επιρροή και την πολιτιστική κληρονομιά του Βυζαντίου σε όλο τον κόσμο. Πρόκειται για μια επεξεργασμένη εκδοχή της διδακτορικής του διατριβής που είχε τίτλο: *Το Βυζάντιο από τον 19ο στον 21ο αιώνα: μουσειακή και μνημειακή διαχείριση*, που εκπονήθηκε υπό την επίβλεψη της ομοτίμου σήμερα καθηγήτριας Αναστασίας Σαλή-Παπασαλή και υποστηρίχθηκε στο Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου το 2014. Το βιβλίο, το οποίο εκδόθηκε στην αγγλική γλώσσα, με εκτενή περίληψη στην ελληνική, ώστε να καλύψει ένα ευρύτερο κοινό σε διεθνές επίπεδο, στέκεται στο ύψος των υψηλών ερευνητικών απαιτήσεων ενός τέτοιου επιστημονικού και επιστημολογικού τομέατος για την πρόσληψη του Βυζαντίου, και τις συνθήκες και τους όρους της ανάκλησης της τέχνης του, ήδη από τον 19ο αιώνα. Παράλληλα όμως ανταποκρίνεται εξαιρετικά και ως προς τον σχεδιασμό και την τελική του μορφή στην αισθητική της πολυτέλειας και της υπέρβασης που εκφράστηκε με τρόπο μοναδικό από τη βυζαντινή τέχνη.

Για παράδειγμα, η εστίαση στις χρυσές ψηφίδες από το μεσοβυζαντινό ψηφιδωτό του παρεκκλησίου του Αγίου Ζήνωνα της βασιλικής της Αγίας Πραξαΐδης στη Ρώμη, σε συνδυασμό με τους δικέφαλους αετούς από το επιδαπέδιο μαρμάρινο ανάγλυφο του παλαιολόγειου ναού της Μητρόπολης του Μυστρά, που κοσμούν το εξώφυλλο του εξαιρετικά καλαίσθητου τόμου, συμπυκνώνουν εικαστικά αυτή τη δόξα του Βυζαντίου: μια δόξα που, αν και ουτοπική, είναι, ωστόσο, καθαρά αποτυπωμένη στο ασυνείδητο του Ευρωπαίου και ευρύτερα στην πλατιά κοινή δυτική γνώμη ως συνώνυμο της απόλυτης πολυτέλειας, όπως προκύπτει τόσο από τις βαρύτιμες και ολόχρυσες κολλεξιόν των οίκων Chanel και Dolce e Gabbana με θέμα το Βυζάντιο όσο και από το βαρύ με αέρα Ανατολής γυναικείο *parfum* του Rochas, το σφαιρικό γυάλινο σώμα του οποίου με τη χρυσή επένδυση στο κέντρο

παραπέμπει άμεσα στα πολύτιμα μεταλλικά φιαλίδια που έφεραν μύρο ή έλαιο, από τα μεγάλα χριστιανικά παλαιστινιακά προσκυνήματα, τις γνωστές στην έρευνα *ευλογίες*, ή ανακαλεί ακόμη και τις διάφανες δόξες που περικλείουν την ακτινοβολούσα και απαστράπτουσα θεότητα στις θεοφάνειες των αψίδων των ναών. Το ίδιο και η γνωστή γαλλική γλωσσική έκφραση «c'est Byzance» αποτελεί στην ουσία ένα επιφώνημα έκπληξης, περιγράφοντας την εντύπωση που προκαλεί μια απόλυτη πολυτέλεια με καταβολές στην αυλή του βυζαντινού βασιλέα και στην ουράνια λάμψη ενός αρχέγονου θείου φωτός.

Η εν λόγω μελέτη του Σταμάτη Χονδρογιάννη πραγματεύεται ένα δύσκολο και απαιτητικό ερευνητικό ζήτημα με προεκτάσεις σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς, όπως η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς, η

εθνική και πολιτική ιδεολογία, ακόμη και το οικονομικό περιβάλλον κατά τον 20ό και 21ο αιώνα. Ο συγγραφέας ενστάλαξε στη μελέτη του αυτή την πολύχρονη εμπειρία του ως αρχαιολόγου, ένα μεγάλο μέρος της οποίας έχει αφιερώσει στη μνημειακή και μουσειακή διαχείριση της ιδιαίτερης πατρίδας, της Κέρκυρας, τόσο μέσα από την καίρια συμμετοχή του στο πιλοτικό πρόγραμμα «Αρχαιολογικός περίπατος στα βυζαντινά μνημεία της Παλαιόπολης», που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του Β' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (1996-2000), όσο και συμβάλλοντας τα μέγιστα στην αναστήλωση του ναού-μουσείου της Κυράς Αντιβουნიώτισσας, καθώς και στην ολοκλήρωση του μουσειολογικού του προγράμματος με τη μόνιμη έκθεση της πλούσιας συλλογής εικόνων και κειμηλίων του.

Αξίζει, επίσης, να υπογραμμιστεί ότι ο συγγραφέας επέδειξε σταθερό ζήλο και αξιοθαύμαστη αφοσίωση τόσο στον έλεγχο και στην απόλυτη αξιοποίηση της πιο σύγχρονης βιβλιογραφίας όσο και στην πιο ακριβή και άρτια επεξεργασμένη γλωσσικά και εικαστικά τεκμηρίωση των θέσεων και επιχειρημάτων του. Ο συγγραφέας παρακολουθεί και καταγράφει σχεδόν μυθιστορηματικά τη διαδρομή προς την επανανακάλυψη του Βυζαντίου από τη Δύση, έπειτα από την καταδίκη του σε λήθη, που επιβλήθηκε κατά τη διάρκεια του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, μια ιδιότυπη *damnatio memoriae*, που προκάλεσε ιδεολογική σύγχυση σε σχέση με την πρόσληψή του αλλά και ένα μεγάλο ιστορικό χάσμα στην πορεία του Ελληνισμού.

Είναι γεγονός ότι η απόρριψη του Βυζαντίου, του μισού, δηλαδή, ανατολικού τμήματος της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, από το άλλο της μισό, το δυτικό, αποτελεί στην ουσία μια «απόθεση» –για να χρησιμοποιήσω μια καθαρά ψυχαναλυτική έννοια– της έτερης –της ελληνικής δηλαδή– ταυτότητας της Δύσης, στην επιδίωξή της να κάνει ένα νέο ξεκίνημα μετά την τρομερή και τραυματική απώλεια του άλλου της «εαυτού». Η αναζήτηση μιας νέας, φαντασιακής, εξιδανικευμένης και αποκαθαρωμένης ταυτότητας στην κλασική αρχαιότητα, κατά την εποχή του Διαφωτισμού, με την παράλληλη διαγραφή του άμεσου μεσαιωνικού παρελθόντος θα έλθει, ωστόσο, αντιμετώπι με την ίδια την ιστορία καθώς και τις ανάγκες αποκατάστασης της ιστορικής ενότητας και συνέχειας. Στρεφόμενη στη συνέχεια στον μύθο του Βυζαντίου, την πρώτη ευρωπαϊκή αυτοκρατορία, σύμφωνα με τον Paul Valéry, η Ευρώπη θα ανακαλύψει αφενός μια οικουμενική ουτοπία που ευτύχησε να λάβει υπόσταση στον ιστορικό χρόνο κατά τη διάρκεια της χιλιόχρονης παρουσίας του, και θα προβάλει αφετέρου σε αυτό τις όποιες μεταφυσικές της ανησυχίες στον ορίζοντα της ιστορίας. Στην αυγή

του 20ού αιώνα, το Βυζάντιο θα λάβει τελικά τη θέση που του αξίζει, τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική ιστοριογραφία, μετά από μακρά περίοδο αντιπαραθέσεων και αμφισβητήσεων της σημασίας και προσφοράς του στην ιστορία της Ευρώπης καθώς και του ρόλου του στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας της Ελλάδας.

Ο Σταμάτης Χονδρογιάννης θα αποτυπώσει στα πέντε κεφάλαια του βιβλίου του αυτή τη μακραιώνη περιπέτεια της πρόσληψης της «ζώσας ουτοπίας» του Βυζαντίου από την απαξίωση και απόρριψή του μέχρι την επανανακάλυψή του τον 19ο αιώνα, την εποχή δηλαδή του Ρομαντισμού, τη θριαμβευτική του αναγνώριση ως πολύτιμο μέρος της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς και την οριστική του ενσωμάτωση στην ευρωπαϊκή ταυτότητα κατά τον 20ό αιώνα.

Το χρονικό σημείο της αφετηρίας της έρευνας και του πρώτου κεφαλαίου του βιβλίου αποτελεί η κατάλυση του βυζαντινού κράτους μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, οπότε και διαχέεται ο παλαιολόγιος ουμανισμός στη Δύση από τους λόγιους της διασποράς, συμβάλλοντας καθοριστικά στη διαμόρφωση του φαινομένου της Αναγέννησης στην Ευρώπη. Η αυτοτελής πρόσληψη της ιστορικής σημασίας του Βυζαντίου θα συντελεστεί τον 16ο αιώνα από τον γερμανό ουμανιστή Hieronymus Wolf, ενώ την ίδια περίοδο θα κάνουν την εμφάνισή τους στη Γερμανία και τη Γαλλία και οι πρώτες δημοσιευμένες μελέτες που εκπονούνται τόσο από κοσμικούς όσο και από κληρικούς ερευνητές για το βυζαντινό κράτος, την ιστορία και την πολιτική του ιδεολογία. Το Βυζάντιο θα λάβει στη συνέχεια αρνητικό πρόσημο και θα απαξιωθεί εντελώς από τους ορθολογιστές λογίους του Διαφωτισμού, με αποκορύφωμα τη θέση του Edward Gibbon, ο οποίος στο πολύτομο έργο του *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire (1776-1789)* αξιολογεί την ιστορία του Βυζαντίου ως τον θρίαμβο της βαρβαρότητας και της θρησκείας. Η διαστρεβλωμένη από τους Διαφωτιστές καταδίκη του «σκοταδιστικού» Βυζαντίου θα λήξει τον 19ο αιώνα, εποχή του Ρομαντισμού και της γένεσης των εθνικών κρατών στην Ευρώπη, που αναζητούν την ιστορική τους συνέχεια και ταυτότητα αναθεωρώντας το μεσαιωνικό τους παρελθόν. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται και οι προσπάθειες της νεοσύστατης ελληνικής πολιτείας να μεριμνήσει για τις αρχαιότητες όλων των περιόδων, που θα καταλήξουν στην ίδρυση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου στην Αθήνα το 1914.

Η σταδιακή ανάκληση του Βυζαντίου από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η επιστημονική του αναγνώριση σε θεσμικό και πανεπιστημιακό επίπεδο καθώς και η

επανανακάλυψη της αξίας της τέχνης και εν γένει της πολιτιστικής του κληρονομιάς στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ, κατά τον 19ο και 20ό αιώνα, αποτελούν τις θεματικές που απασχολούν τον συγγραφέα στα δύο επόμενα κεφάλαια. Ειδικότερα, εστιάζει στις πρώτες εκθέσεις για τη βυζαντινή τέχνη, στη θεσμοθέτηση εδρών βυζαντινών σπουδών στη Γερμανία και τη Γαλλία, στην ανακάλυψη και ενθουσιώδη υποδοχή του Βυζαντίου και του μεγαλείου του από τις ΗΠΑ, στη διοργάνωση των Διεθνών Βυζαντινολογικών Συνεδριών αλλά και στην ίδια την επιρροή της βυζαντινής τέχνης, που οδηγεί στη διαμόρφωση του νεοβυζαντινού στιλ που θα αφήσει το στίγμα του σε κοσμικά και εκκλησιαστικά κτήρια καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα μέχρι και τον Β' παγκόσμιο πόλεμο. Παράλληλα, ο Χονδρογιάννης παρακολουθεί και την αντίστοιχη αλλαγή της στάσης και της νοοτροπίας απέναντι στο Βυζάντιο, που συντελείται και στον ελλαδικό χώρο. Το βυζαντινό ορθόδοξο παρελθόν αντιμετωπίζεται πλέον από το σύνολο των πολιτικών δυνάμεων ως θεμελιώδες συστατικό της εθνικής ανασυγκρότησης και ως όχημα για τη Μεγάλη Ιδέα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο ο συγγραφέας διερευνά την υποδοχή του Βυζαντίου μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο με τις πληγές που αυτός άφησε και τον διχασμό της Ευρώπης και του κόσμου σε δύο αντίπαλα πολιτικά στρατόπεδα. Η συρρίκνωση του διεθνούς ενδιαφέροντος για το βυζαντινό παρελθόν, που διαπιστώνεται στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, αντιστρέφεται για να ανακτήσει ξανά το Βυζάντιο τη δυναμική του επιστροφή στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα. Σταθμός θα αποτελέσει η μεγάλη έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης στην Αθήνα, το 1964, με τίτλο «Βυζαντινή Τέχνη – Τέχνη Ευρωπαϊκή». Στο πλαίσιο αυτό της ανανέωσης του ενδιαφέροντος για τη βυζαντινή τέχνη εντάσσεται και η εντατικοποίηση της προβολής και διαχείρισής της, με την ίδρυση πολυάριθμων βυζαντινών μουσείων και συλλογών σε πόλεις της Ελλάδας, μεταξύ των οποίων και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη, το 1994, του δεύτερου μεγαλύτερου βυζαντινού μουσείου στην Ελλάδα.

Το πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο κλείνει τη μελέτη της πρόσληψης του Βυζαντίου με την περίπτωση της Κέρκυρας, ως ενός ενδιαφέροντος επιστημονικά και πρωτοπόρου επιστημολογικά πεδίου διαχείρισης και προβολής της βυζαντινής και μεταβυζαντινής πολιτιστικής κληρονομιάς στο γύρισμα του 20ού αιώνα. Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση του προγράμματος με τον τίτλο «Αρχαιολογικός περίπατος στα βυζαντινά μνημεία της Παλαιόπολης» με τη χρηματοδότηση του Β' Κοινοτικού Πλαισίου

Στήριξης και η αποκατάσταση και επαναλειτουργία του Μουσείου της Αντιβουνιώτισσας μελετώνται διεξοδικά από τον συγγραφέα ως δράσεις και πρωτοβουλίες που επιχειρούν να θέσουν νέες προοπτικές ανάπτυξης και προβολής της βυζαντινής κληρονομιάς του νησιού.

Η μελέτη της προβολής και διαχείρισης της δόξας του Βυζαντίου, τόσο μέσα από τις εκθέσεις όσο και από την εμπορική και πολιτιστική του οικειοποίηση, δεν συνιστά απλά μια ιστορική αναζήτηση του παρελθόντος που επιχειρεί να τεκμηριώσει έναν μεγάλο, χαμένο πολιτισμό ή να συμπληρώσει ένα κενό στην πορεία του Ελληνισμού ανά τους αιώνες. Αποτελεί κυρίως μια ενδοσκοπήση της ίδιας της Ευρώπης και της πολιτικής της ιδεολογίας, που αναζητά τον εαυτό της στο(ν) «Άλλο», θέση που επισημαίνεται, άλλωστε, και από την αποκαλυπτική, από αυτή την άποψη, εισαγωγή του καταλόγου της έκθεσης που πραγματοποιήθηκε στη Βόννη το 2010 και είχε τίτλο «Λάμψη και καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο».

Στον συμπερασματικό του επίλογο ο συγγραφέας συνθέτει τις πολλαπλές συνιστώσες του ζητήματος της πρόσληψης και χρήσης της βυζαντινής κληρονομιάς, που για τον σύγχρονο Έλληνα αποτελεί μια πρόκληση στο ιδιαίτερα ανησυχητικό κλίμα της παγκοσμιοποίησης.

Η μελέτη *Byzantium in the World* πραγματοποιείται, επομένως, τον ιδεολογικό επαναπροσδιορισμό του Βυζαντίου, τη διαχείριση του πολιτιστικού του αποθέματος και την αξιοποίησή του σε όλα τα στάδια, από την έμπνευση και τον σχεδιασμό μέχρι την υλοποίηση και την προβολή του. Αναλύει τη σύνθετη αυτή διαδικασία της προβολής με τα οφέλη και τις συνέπειές της σε ένα διεθνές περιβάλλον που είναι γεμάτο με πάσης φύσεως προκλήσεις.

Παράλληλα, το βιβλίο εστιάζει στις πολυποίκιλες «σκηνοθεσίες» του πολιτισμού του Βυζαντίου ανά τους αιώνες μέσα από τις πολυάριθμες εκθέσεις, μόνιμες και περιοδικές, που διεξήχθησαν σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, και οι οποίες καταγράφονται στο βιβλίο αυτό για πρώτη φορά συστηματικά και στο σύνολό τους από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι και σήμερα. Με τον τρόπο αυτό η παρουσίαση της ιστορίας της πρόσληψης του βυζαντινού πολιτισμού προσλαμβάνει έναν καθαρά δραματουργικό και βέβαια συναρπαστικό χαρακτήρα, καθώς το Βυζάντιο αντιμετωπίζεται ως μύθος που προσεγγίζεται και επαναδιατυπώνεται με διαφορετικούς κάθε φορά όρους αφήγησης, ανάλογα με την ιδεολογία, τους στόχους και τις επιδιώξεις του φορέα διαχείρισής του, διανοίγοντας παράλληλα νέες οπτικές πρόσληψής του και θέτοντας νέους προβληματισμούς. Η πολυτιμότερη αξία της προσέγγισης του Σταμάτη Χονδρογιάννη είναι το ότι κατάφερε

να αντιμετωπίσει το Βυζάντιο στην ολότητα και πολυπλοκότητά του, που συνυφαίνεται με τις σκοπιμότητες του σήμερα, τα ιδεολογικά, εκκλησιαστικά και πολιτικά παιχνίδια οικειοποίησής του.

Για τον λόγο αυτό η συμπερίληψη της μελέτης τού Σταμάτη Χονδρογιάννη στις εκδόσεις του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών, ενός κέντρου με διεθνή ακτινοβολία στην έρευνα του πολιτισμού του Βυζαντίου, αποτελεί όχι μόνο μια ευτυχή συγκυρία, αλλά αντανακλά τους ίδιους τους προβληματισμούς, τους επιθυμητούς στόχους και τις μελλοντικές πολιτικές διαχείρισης που θα πρέπει να χαραχθούν για την περαιτέρω αξιοποίηση του πολύτιμου για την ελληνική και παγκόσμια ιστορία αυτού κεφαλαίου. Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει, τέλος, να γίνει στους χορηγούς του βιβλίου, την αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία πολιτισμού και κοινωνικής πρόνοιας ΑΙΓΕΑΣ και τη μεγάλη χορηγό, κυρία Μάτα Τσολοζίδη-Ζησιάδη, οι οποίοι κατανόησαν τη σπουδαιότητα της παραπάνω έρευνας, υποστήριξαν το δύσκολο εγχείρημα του Σταμάτη Χονδρογιάννη και συνέβαλαν καθοριστικά στην πραγματοποίηση αυτής της έκδοσης.

Το βιβλίο του Σταμάτη Χονδρογιάννη αποτελεί ένα εφόδιο για ειδικούς και μη για δύο λόγους: κατ' αρχάς

επειδή συνιστά μια αξιόλογη ιστορική μελέτη και ένα πολύτιμο μουσειολογικό εργαλείο για την πρόσληψη, προβολή και τις τεχνικές αφήγησης του μεγαλείου του πολιτισμού και της τέχνης του Βυζαντίου ως ισοδύναμου με την ελληνική αρχαιότητα τμήματος της ιστορίας μας. Κυρίως όμως επειδή περιγράφει με σύγχρονους όρους και προβάλλει στη σημερινή πολιτιστική του διάσταση και προοπτική αυτό που ήδη από τον 19ο αιώνα υπήρξε το πολιτικό όραμα της φαναριώτικης αριστοκρατίας, και που συνίστατο στην αναβίωση του Βυζαντίου, όχι όμως ως ανασύστασης μιας παρωχημένης ιδέας με τις ιδεολογικές αγκυλώσεις, ενοχές και εκκλησιαστικές προκαταλήψεις, αλλά ως αναγέννησης μιας ανακαινισμένης τάξης πραγμάτων, ενός αποκαθαρωμένου και εκσυγχρονισμένου βυζαντινισμού, που είναι σε θέση ως ένα «νέο Βυζάντιο» να συνδιαμορφώσει ένα σύστημα αξιών και αρχών απέναντι στις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η Ευρώπη του 21ου αιώνα.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΣΕΜΟΓΛΟΥ

*Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας ΑΠΘ
semoglou@hotmail.com*